

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ АПН УКРАЇНИ

ГАВРИЛОВСЬКА КСЕНІЯ ПЕТРІВНА

УДК 316.62:316.754

**ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ
ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Волинському національному університеті ім. Лесі Українки

Науковий керівник:

доктор психологічних наук

Хазратова Нігора Вікторівна

Київський славістичний університет,

завідувач кафедри психології

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор

Яковенко Сергій Іванович

Київський інститут внутрішніх справ при Національній академії

внутрішніх справ України,

начальник кафедри юридичної психології

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник

Дідук Інна Анатоліївна

Інститут соціальної та політичної психології АПН України,

лабораторія психологічних проблем політичної соціалізації молоді

Захист дисертації відбудеться 19 червня 2008 року о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології АПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту соціальної та політичної психології АПН України за адресою 04070 м. Київ, вул. Андріївська 15.

Автореферат розісланий 18.05.2008 року.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

І. В. Жадан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості зумовлена необхідністю визначення характеристик образу права, що виникає у процесі соціальної перцепції системи правових норм держави, необхідністю поліпшення процесу нормативно-правової регуляції поведінки особи, потребою у розширенні переліку методик, що можуть бути використані для ефективного прогнозування правової поведінки особи у нормативних ситуаціях тощо.

Несвідомі передумови формування правової поведінки вивчали З. Фрейд, К. Г. Юнг, О. Ранк та ін. Психологічні проблеми нормативно-правової регуляції поведінки дедалі частіше опиняються у полі зору сучасних дослідників. Нормативно-правова регуляція поведінки особистості здійснюється значною мірою через правові норми. Найвні дослідження доводять, що правові норми певним чином пов'язані з мотиваційною системою (Р. Байніязов, М. Бобнева, Б. Момов), ціннісними орієнтаціями (А. Ручка, В. Плахов), диспозиційною структурою особистості (В. Ядов), перцептивними процесами (Г. Андрєєва, А. Белобородов, О. Гулевич, Г. Єфремова, А. Солдатенков). Досліджуються правова соціалізація (В. Оксамитний, В. Тюрина), явище правосуб'єктності (В. Циба), правові уявлення (І. Дідук, Л. Овдієнко, А. Славська), законслухняність (І. Жадан, С. Кисельов, Ю. Чуфаровський), умови розвитку правосвідомості (Н. Діомідова, О. Землянська), несвідомі детермінанти правової поведінки (Ю. Антонян, І. Рущенко), проблеми анормативної поведінки (Е. Берджес, Н. Ківенко, О. Коломийцев, В. Медведєв, Р. Халфіна, Н. Шварц, Г. Шиханцов, С. Яковенко) та інші. Виходячи з актуальності зазначеної проблеми, ми зосередили нашу увагу на дослідженні психологічних механізмів нормативно-правової регуляції, що зумовлюють поведінку особи у нормативних ситуаціях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами: Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до комплексного плану наукової роботи кафедри загальної та соціальної психології Волинського державного університету імені Лесі Українки (1997-1999 роки), а також згідно з тематикою науково-дослідної роботи Волинської філії Інституту соціальної і політичної психології АПН України (протокол № 11 від 15 жовтня 1996 року). Тему затверджено на засіданні Вченої Ради Волинського державного університету імені Лесі Українки (протокол № 10 від 31 травня 2000 року) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 7 від 17 вересня 2002 року).

Мета дослідження: встановити зміст та результати функціонування психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

У відповідності з метою дослідження поставлено такі **основні завдання дослідження:**

1. Визначити психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості.
2. Дослідити константні психосемантичні характеристики образу права, які зумовлені особливостями функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.
3. За результатами дослідження особливостей функціонування мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості визначити характер зв'язку між рівнем мотивації активності особистості у системі правових норм держави та рівнем її мотивації соціальної самореалізації.
4. Виявити, як функціонування легітимізаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості впливає на рівень суб'єктивної легітимності правових норм у психіці особистості.

Об'єктом дослідження є психологічна складова нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Предмет дослідження: психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Методи дослідження: Аналіз та систематизація наявних у психологічній науці знань щодо правової психіки та психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Було використано психодіагностичний метод, зокрема тестування (*методика дослідження “оцінка п'ятирічних інтервалів” О. Кроніка*, модифікована для діагностики рівня мотивації соціальної самореалізації особи, авторська *методика діагностики рівня мотивації активності особистості у системі правових норм держави, ситуаційна методика діагностики рівня легітимності правових норм*), проєктивні методики (*методика антонімічних приказок Н. Фролової*, модифікована для дослідження амбівалентності масової правової психіки); *метод вивчення індивідуально-особистісних конструктів Дж. Келлі (техніка рангових репертуарних трапек* для дослідження образу права; для визначення переліку конструктів було використано *методику вербальних асоціацій*, для визначення переліку елементів – *контент-аналіз*). Для обробки результатів дослідження застосовано *методи математичної статистики*.

Дослідження проводилися протягом 2001-2004 років у м. Луцьку та Волинській області. Загальна кількість досліджуваних становить 1492 особи. Вибіркова сукупність була структурована за віком, статтю, родом занять і місцем проживання.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у визначенні особливостей функціонування психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості, зокрема виявлено такі психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості, як

перцептивний (соціальна перцепція системи правових норм), мотиваційний (мотивація активності особистості у системі правових норм), легітимаційний (психологічна суб'єктивна легітимація існуючих правових норм). Уточнено характеристики образу права, що формується в результаті функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Уперше встановлено, що функціонування мотиваційного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості характеризується тенденцією взаємозалежності між рівнем мотивації активності особистості у системі правових норм держави та рівнем мотивації соціальної самореалізації. Уточнено зміст і особливості формування правового релятивізму як характерної риси масової правової психіки, що виникає у результаті функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Практичне значення одержаних результатів. Розроблено варіант методу вивчення індивідуально-особистісних конструктів Дж. Келлі, що містить необхідні шкали та параметри для дослідження образу права як результату соціальної перцепції системи правових норм держави. Розроблені та модифіковані у ході дослідження методики можуть слугувати також для визначення рівня прагнення до соціальної самореалізації, мотивації активності особи у системі правових норм держави, суб'єктивної легітимації правових норм у психіці особи. Результати емпіричного дослідження можуть бути використані для ефективного прогнозування правової поведінки особи у різних нормативних ситуаціях.

Апробація результатів дослідження. Зміст та основні результати дослідження було представлено на Третій Всеукраїнській науковій конференції “Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави” (м. Київ, 2001 р.), Науково-практичній конференції “Сім'я та шлюбно-родинні стосунки в Україні” (м. Київ, 2001 р.), Міжнародній науковій конференції “Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології”, присвяченій 30-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С. Д. Максименка (м. Київ, 2001 р.), Міжрегіональному науковому семінарі “Конструктивна психологія і професіоналізація особистості” (Луцьк, 2002 р.), Регіональній науково-практичній конференції “Актуальні проблеми психології молоді” (м. Львів, 2002 р.), Всеукраїнській науковій конференції “Психологічні проблеми на шляху від зовнішньої до внутрішньої свободи (м. Львів, 2002 р.), науковому семінарі кафедри загальної та соціальної психології ВДУ ім. Лесі Українки (Луцьк, 2002р.), Міжнародній науковій конференції “Українська мова як психологічний та соціокультурний феномен (м. Луцьк, 2004 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Професійна психологія: реалії та перспективи розвитку” (м. Луцьк, 2008 р.), Міжнародній науковій конференції “Каузометрия в исследованиях психологического

времени и жизненного пути личности: прошлое, настоящее, будущее” (м. Київ, 2008 р.), Другій Міжнародній науково-практичній конференції аспірантів і студентів “Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє” (м. Луцьк, 2008 р.), звітно-наукових конференціях професорсько-викладацького складу ВДУ ім. Лесі Українки (м. Луцьк, 2003, 2004, 2008 рр.), обговорювалися під час наукових семінарів кафедри загальної та соціальної психології та наукових студій у соціально-психологічній службі Волинського державного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк, 2000-2004 рр.).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено у 20 публікаціях, у тому числі 9 статей у наукових фахових виданнях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Дисертація містить 19 таблиць, 7 рисунків, 11 додатків (33 сторінки). Список літератури нараховує 152 найменування. Загальний обсяг дисертації – 163 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об’єкт і предмет дослідження, його мету і завдання, названо методи дослідження, висвітлено наукову новизну і практичне значення, наведені дані про апробацію роботи.

У першому розділі “Теоретичні проблеми дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості” окреслено напрями дослідження психологічної складової нормативно-правової регуляції поведінки особистості, проаналізовано характер підходів до цієї проблематики з позицій психологічних теорій особистості, подано основні робочі дефініції, визначено психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості.

Нормативно-правова регуляція з психологічної точки зору передбачає упорядкування соціальної поведінки особистості як суб’єкта активності відповідно до формальних правових норм. Особистість у цьому процесі є як об’єктом, так і суб’єктом регуляції. Як об’єкт нормативно-правової регуляції, особистість слід розглядати з погляду здатності її через свою поведінку реалізовувати причетність до тієї чи іншої соціальної цілісності. У якості суб’єкта активності особистість сприймає систему правових норм, за власним бажанням і зі свідомим наміром вступає у взаємодію з ними (перебуває у нормативно-правових ситуаціях), у доступних межах їх аналізує, намагається пересвідчитися у їх відповідності власним життєвим інтересам та планам. Активність особистості як суб’єкта нормативно-правової регуляції визначається насамперед здатністю рефлексувати своє перебування у нормативних ситуаціях, здійснювати вибір типу поведінки у них цілеспрямовано та усвідомлено. Активність особистості у правовому полі визначається тим, наскільки вона рефлексує своє перебування у нормативних

ситуаціях. У центрі уваги багатьох сучасних дослідників (К. О. Абульханова-Славська, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін.) перебуває феномен суб'єктності як певної передумови, тенденції до саморозвитку і самовдосконалення.

Поняття “психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості” на основі аналізу соціально-психологічної літератури можна визначити як функціональну єдність станів та процесів, усвідомлюваних та неусвідомлюваних, з яких складається структурно-функціональна організація життєдіяльності особистості у контексті системи правових норм держави, і які визначають характер взаємодії особистості з нею.

Нормативно-правова регуляція поведінки починається із сприймання (соціальної перцепції) особистістю системи правових норм та формування у процесі цього сприймання образу права, що агрегує в собі певну суму юридичних знань та умінь. Формуючи образ правової дійсності, особистість не залишається байдужою до отриманих знань. Вона співвідносить їх із своїм життєвим досвідом, потребами, інтересами, цілями діяльності. Сприйняті властивості права певним чином переживаються. Виникає певне ставлення до права, що виражається у суб'єктивній оцінці його як такого, що заслуговує на схвалення чи на осуд. У процесі функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості це ставлення не завжди є усвідомленим.

Серед якісно-змістовних психологічних особливостей нормативно-правової регуляції виділяють також і мотиваційні феномени, що виконують у психіці особистості спонукаючу функцію і визначають вибірковість активності особистості у системі правових норм держави. Безумовно, кожна особистість проявляє різний рівень активності при взаємодії із системою правових норм. Це залежить, насамперед, від рівня усвідомлення нею свого перебування у нормативній ситуації та рівня ініціативності у прийнятті рішень, що стосуються характеру правової поведінки.

Дія легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості проявляється у ціннісному прийнятті (чи неприйнятті) самої ідеї права. Правові норми є не лише конвенційним явищем, але і явищем абсолютним (таким, що не підлягає змінам). У процесі функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості задіяна переважно конвенційна сторона правових норм, а дія легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості передбачає визнання виправданості існування системи правових норм держави. Якщо у результаті функціонування перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості формується образ права, що є спільним для багатьох людей, то визнання суб'єктивної легітимності системи правових норм, її екзистенційної виправданості є процесом індивідуальним.

На основі аналізу психологічної літератури, присвяченої даній проблемі, було зроблено висновок, що психологічними механізмами нормативно-правової регуляції поведінки особистості є: перцептивний (соціальна перцепція системи правових норм особистістю), мотиваційний (мотивація активності особистості у системі правових норм), легітимаційний (психологічна суб'єктивна легітимація правових норм).

У результаті соціальної перцепції правової системи держави формується образ права – цілісна система смислових утворень, що відображають правові об'єкти, явища і процеси у психіці індивідуального чи колективного суб'єкта, в яких зафіксовано емоційно-смислове ставлення до них, що ґрунтується на минулому досвіді і є результатом рефлексії.

Мотивація активності особистості у системі правових норм являє собою сукупність станів та процесів, що забезпечують спрямованість діяльності особистості на задоволення певних потреб. Активність особистості у системі правових норм можна визначити як ініціативний вплив особистості у рамках нормативної ситуації на оточуюче середовище, на інших людей, на себе, що характеризується свідомою спрямованістю її діяльності і поведінки на зміну соціального середовища або консервацію існуючого стану речей. Високий рівень активності особистості у системі правових норм держави супроводжується наявністю високого рівня мотивації соціальної самореалізації.

Легітимація правових норм держави у психіці особистості являє собою механізм нормативно-правової регуляції поведінки, за допомогою якого правова норма набуває легітимності, тобто стану, що виражає правильність, виправданість, доцільність і інші сторони відповідності правової норми установкам, очікуванням особистості, її життєвим планам. Легітимація пов'язана з уявленнями особистості про відповідність конкретної правової норми внутрішньому екзистенційному переживанню особистістю норм соціальної справедливості.

Усвідомлюючи себе об'єктом нормативно-правової регуляції, особистість може усвідомлювати також і власну суб'єктність, своє право і можливість здійснювати раціональний вибір того чи іншого типу поведінки в нормативній ситуації.

У другому розділі “Методи і техніки емпіричного дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості” описано порядок визначення обсягу та основні характеристики вибіркової сукупності, аналізуються можливості застосування різних методів для дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості та обґрунтовуються можливості застосування нових методик.

Описано методики, що використовуються для дослідження перцептивної складової нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Вивчення перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості здійснювалось за допомогою методу вивчення індивідуально-особистісних конструктів Дж. Келлі. На підготовчому етапі за

допомогою методів контент-аналізу та асоціативного експерименту було отримано перелік елементів та конструктів для проведення дослідження за методикою репертуарних ґраток Келлі.

У процесі дослідження мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості було здійснено модифікацію проєктивної вербальної методики “Продовжити оповідання”, запропонованої Дж. Келлі, для визначення персональних конструктів. У модифікованій нами методиці діагностованому пропонується продовжити оповідання з метою отримати результат його особистісної проєкції – ототожнення з головним персонажем. Методика містить перелік нормативних ситуацій. Вони сформульовані у кількох реченнях, пропонуються опитуваним у вигляді проблемних ситуацій, що вимагають вибору певної стратегії поведінки та містять варіанти їх вирішення.

Діагностованому пропонується визначити, як поведився головний персонаж у певній нормативній ситуації, а також відповісти на додаткові запитання, щоб визначити, наскільки вибір варіанту дій був усвідомленим та ініціативним. На нашу думку, саме усвідомлюваність та ініціативність дій особистості визначають рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави.

Усвідомлюваність вибору варіанту дій у нормативних ситуаціях дозволяє припустити, що людина обізнана із законодавством, може визначити кілька можливих шляхів розвитку ситуації та спрогнозувати наслідки своїх дій у цій нормативній ситуації. Надзвичайно важливою з цієї точки зору є здатність людини до рефлексії. Лише у тому випадку, коли людина рефлексує свої дії, свідомо, із власної волі робить вибір із множини можливих варіантів дій як “правочинних” так і “не правочинних”, ми можемо говорити про реальну нормативно-правову активність особистості.

Ініціативність у процесі нормативно-правової активності особистості проявляється у тому випадку, коли людина вибір варіантів поведінки в нормативних ситуаціях здійснює самостійно, не послуговуючись діючими в даний час у даному соціумі стереотипами, неформальними груповими нормами та прикладом (порадою) референтної особи (осіб).

Для дослідження мотивації соціальної самореалізації особистості було використано модифіковану методику “оцінка п’ятирічних інтервалів” О. Кроніка. Стимульний матеріал методики представляє собою таблицю, у якій час життя від моменту народження до 100 років поділено на періоди по п’ять років. У кожен рядок таблиці, що відповідає певному періоду свого життя, досліджуваний вписує найбільш значущі для нього події (такі, що відбулися чи ще тільки мають відбутися у майбутньому).

Всі можливі події було умовно поділено на події соціального та індивідуального життя. До переліку подій соціального життя ми віднесли всі події, які стосуються власне соціального життєвого шляху респондента, вони викликають зміни у соціальному статусі, відбуваються у

контексті формальних відносин, з ініціативи, під впливом або за безпосередньої участі соціуму (а не лише найближчого оточення). Події індивідуального плану відображали переважно ставлення людини до свого здоров'я, або ж міжособистісні стосунки.

Рівень мотивації соціальної самореалізації визначався за допомогою індексу, який характеризується співвідношенням між кількістю вказаних життєвих подій узагалі та кількістю подій соціального життя. Чим більшою є питома вага ситуацій соціального життя особистості, тим більш важливими респондент їх вважає для себе, тим більше він на них спрямований. Відповідно у такої людини прагнення до соціальної самореалізації буде вищим.

Прогнозується, що обрахунок коефіцієнту кореляції між результатами, отриманими за цими методиками дає змогу встановити факт наявності або відсутності взаємозв'язку між мотивацією активності особистості у системі правових норм та мотивацією соціальної самореалізації.

Описано інструментарій та техніку дослідження легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості. На попередньому етапі вивчення цього механізму було проведено дослідження, спрямоване на встановлення факту амбівалентності масової правової психіки. Отримані результати переконливо свідчать про високий рівень амбівалентності масової правової психіки, що є передумовою виникнення правового релятивізму. На наступному етапі дослідження легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості було використано методику для діагностики рівня суб'єктивної легітимності правових норм, при розробці якої задіяні ситуативні задачі, що часто застосовуються при фаховій підготовці юристів (так звані "казуси"). Кожна ситуативна задача містить опис певного правопорушення, а діагностованому пропонується оцінити міру відповідальності персонажа, що порушив закон.

Також у цьому розділі подано план емпіричного дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості

Загалом, у дослідженні перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості, було задіяно 661 особу, у дослідженні легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості, було задіяно 435 осіб, у дослідженні мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості, було задіяно 396 осіб. Загальна кількість досліджуваних становить 1492 особи. Вибіркову сукупність структуровано за віком, статтю, місцем проживання, характером професійної зайнятості досліджуваних.

У третьому розділі "Емпіричне дослідження психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості та його результати" описано результати проведених емпіричних досліджень, а також подано їх аналіз та інтерпретацію. Проаналізовано дані,

отримані в результаті асоціативного експерименту. Доведено, що відображення системи правових норм держави у масовій правовій психіці є амбівалентним, відбувається як за допомогою емоційно-негативних так і емоційно-позитивних слів-асоціацій.

За результатами дослідження перцептивного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості було встановлено, що процес соціальної перцепції особистістю системи правових норм держави відбувається за допомогою таких конструктів: К1. Сильний – слабкий; К2. Справедливий – несправедливий; К3. Зрозумілий – незрозумілий; К4. Той, що створює порядок – той, що не створює порядку; К5. Розумний – безглуздий; К6. Дбайливий – байдужий; К7. Чіткий – суперечливий; К8. Моральний – аморальний; К9. Досконалий – недосконалий; К10. Той, що захищає - той, що не захищає; К11. Той, що відповідає інтересам людини - той, що відповідає інтересам влади; К12. Добрий – злий; К13. Дієвий – недієвий; К14. Той, якого дотримуються - той, якого не дотримуються.

Перелік елементів для побудови психосемантичного простору законів, було отримано за допомогою контент – аналізу. Цей перелік містить наступні елементи: Е1. Закон, якого я дотримуюсь; Е2. Закон, який я поважаю; Е3. Закон, що мене захищає; Е4. Закон, як необхідне зло; Е5. Закон, який можна обійти; Е6. Закон, який створює проблеми; Е7. Закон, що мене обмежує; Е8. Закон, що мені заважає; Е9. Закон, ворожий до мене; Е10. Закон, який я порушую; Е11. Закон Божий; Е12. Закон сучасної української держави.

Після обрахування балів взаємозв'язку, було проведено альфа-факторний аналіз за допомогою обертання Варімакс з нормалізацією Кайзера. Для оцінки міри вибіркової адекватності було використано критерій Кайзера-Мейера-Олкіна. Він має значення 0.971, що свідчить про високий ступінь емпіричного підтвердження даних вибірки для генеральної сукупності. Було виявлено два фактори. До Фактору 1 увійшли переважно ті конструкти, які описують закон як такий, що може по-різному проявляти себе при взаємодії з особистістю. Він позитивно корелює з конструктами: К2 “Справедливий - несправедливий”, К11 “Той, що відповідає інтересам людини-той, що відповідає інтересам влади”, К7 “Чіткий – суперечливий”, К8 “Моральний – аморальний”, К10 “Той, що захищає - той, що не захищає”.

Фактор 2 поєднує в собі конструкти, що описують формально-примусові характеристики системи правових норм. У Факторі 1 система правових норм виступає більш персоніфіковано, як жива істота, до якої, відповідно, особистість може мати суб'єктивне ставлення, не завжди усвідомлюване, що формується в процесі соціальної самореалізації на основі її нормативно-правової активності.

Було виявлено два найбільш значущих і статистично незалежних конструкти: “Справедливий - несправедливий” та “Той, що створює порядок – той, що не створює порядку”.

Якщо зобразити ці конструкти як осі координат, то перетинаючись, вони окреслять певний простір, у якому розміщуються всі перераховані вище елементи.

Рис.1

Розміщення елементів у просторі, заданому конструктами К1 та К4

Умовно цей простір можна розділити на чотири квадранти: “справедливий – той, що створює порядок”, “справедливий – той, що не створює порядку”, “несправедливий – той, що створює порядок”, “несправедливий – той, що не створює порядку”.

Перший із цих квадрантів характеризує закон однозначно позитивно (тобто використовуються обидва позитивні полюси конструктив), четвертий – однозначно негативно, другий та третій – частково позитивно, частково негативно.

Найбільш справедливим та здатним створювати порядок у масовій правовій психіці визнається закон Божий. Враховуючи просторову близькість його з елементом №2, можна сказати, що це є той закон, який викликає найбільшу повагу. У той же час закон сучасної української держави, незважаючи на в цілому меншу кількість балів, набраних за показниками справедливості та здатності до впорядкування, також знаходиться у правому верхньому квадранті.

Також звертають на себе увагу наступні факти: розміщення переважної більшості елементів (8 із 12) у діаметрально протилежних за змістом квадрантах (закони оцінюються або

дуже позитивно, або дуже негативно), та просторова віддаленість закону Божого та закону сучасної української держави.

Схильність оцінювати явища правового життя лише негативно або лише позитивно може бути побічними проявом амбівалентності масової правової психіки, що припускає одночасне існування взаємовиключних за знаком оцінок без виникнення когнітивного дисонансу.

Аналізуючи той факт, що закон Божий визнано більш справедливим та здатним до упорядкування (він займає перше місце на позитивному полюсі абсолютно всіх конструктивів, що були використані в дослідженні) можна прийти до висновку, що нормативно-правова регуляція поведінки особистості на даний момент є радше нормативно-моральною чи нормативно-релігійною, оскільки значущість, «вага» формальних правових законів значно поступається нормам неформальним, релігійним.

Для того, щоб виявити наявність гендерних, вікових відмінностей у відображенні системи правових норм держави, було сформульовано гіпотези про наявність різниці середніх у підвбірках. Достовірність різниці середніх визначалася за допомогою параметричного t-критерію Ст'юдента. Статистичні обрахунки здійснювалися за допомогою програми Excel. Було визначено, що для рівня статистичної значущості $p \leq 0,05$, не існує статистично значущих розбіжностей у соціальній перцепції правових норм держави між жінками та чоловіками, між представниками різних вікових груп.

Результати дослідження мотиваційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості дають підстави стверджувати, що існує тенденція до взаємозалежності між рівнем мотивації активності особистості у системі правових норм та рівнем мотивації соціальної самореалізації. Феноменологічно це проявляється у тому, що найбільш високий рівень мотивації активності у системі правових норм проявляють люди з високим рівнем мотивації соціальної самореалізації. Згідно аналізу результатів дослідження за методикою діагностики рівня мотивації активності особистості у системі правових норм держави, на низькому рівні мотивації активності особистості у системі правових норм держави перебувають 2% опитаних, на середньому рівні – 17%, на високому рівні мотивації активності особистості у системі правових норм держави перебувають 81% досліджуваних. Тобто, рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави досліджуваних є досить високим.

Аналіз результатів дослідження рівня мотивації соціальної самореалізації показав, що високий рівень мотивації соціальної самореалізації виявили 7% опитаних, середній рівень – 63%, високий – 30% опитаних. Отже, переважна більшість досліджуваних перебувають на середньому рівні сформованості мотивації соціальної самореалізації.

Було виявлено тісний взаємозв'язок ($P < 0,05$) між мотивацією соціальної самореалізації і мотивацією активності особи у системі правових норм. Проте аналіз обраних варіантів дій у запропонованих нормативних ситуаціях засвідчив, що високий рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави не супроводжується схильністю дотримуватися правових норм.

У результаті функціонування легітимаційного психологічного механізму нормативно-правової регуляції поведінки особистості виникає правовий релятивізм як характерна риса масової правової психіки. Результати дослідження демонструють розподіл рівнів суб'єктивної легітимності в цілому по всій вибірковій сукупності: правовий релятивізм – 40%; правовий ригоризм – 36%; правовий нігілізм – 24%.

Правовий релятивізм характеризується тим, що нормам надається відносний, повністю умовний та змінний характер. Феноменологічно правовий релятивізм виявляється у тому, що людина залишає за собою право вирішувати, дотримуватись чи не дотримуватись її правових норм у кожному конкретному випадку. Підґрунтям виникнення правового релятивізму є амбівалентність масової правової психіки.

Висновки

1. У процесі дослідження було виявлено, що психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості зумовлюють характер взаємодії особи з системою правових норм держави. Психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості визначено як функціональну єдність станів та процесів, як усвідомлюваних так і неусвідомлюваних, з яких складається структурно-функціональна організація життєдіяльності особистості у контексті системи правових норм держави.
2. Визначено психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості:
  - перцептивний (соціальна перцепція системи правових норм особистістю);
  - легітимаційний (психологічна суб'єктивна легітимація правових норм);
  - мотиваційний (мотивація активності особистості у системі правових норм).
3. Перцептивний механізм забезпечує сприймання системи правових норм держави та первинне оцінювання правових норм держави. Результатом функціонування перцептивного механізму є формування образу права. Закони і правові норми суб'єктивно оцінюються за допомогою конструктів “справедливий-несправедливий” та “той, що створює порядок-той, що не створює порядку”. Виявлено існування суб'єктивної тенденції оцінювати закон української держави як несправедливий, але регламентуючий. У результаті проведення факторного аналізу, було виявлено два фактори. Аналіз факторних навантажень показав, що до Фактору 1 “людяність” увійшли

переважно ті конструкти, які персоніфікують закони. Конструкти Фактору 1 пояснюють більшу частину дисперсії, що може свідчити про переважання у масовій правовій психіці схильності сприймати систему правових норм дуже суб'єктивно та емоційно. Фактор 2 “формальна примусовість” поєднує такі позитивні характеристики системи правових норм держави, як здатність створювати порядок, дієвість, та сила.

4. Мотиваційний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості забезпечує спрямування активності особи в нормативних ситуаціях на вибір певного типу правової поведінки, причому цей вибір характеризується різним ступенем усвідомленої відповідальності та ініціативності. Результатом функціонування мотиваційного механізму є певний рівень мотивації активності особи у системі правових норм держави. Згідно отриманих результатів, переважна більшість досліджуваних (81%) демонструють високий рівень мотивації активності у правовому полі. Встановлено, що існує тенденція взаємозалежності між рівнем мотивації активності особи у системі правових норм та рівнем мотивації соціальної самореалізації. Феноменологічно це проявляється у тому, що найбільш високий рівень мотивації активності у системі правових норм виявляють люди з високим рівнем мотивації соціальної самореалізації. Проте аналіз обраних варіантів дій у запропонованих нормативних ситуаціях засвідчив, що високий рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави не супроводжується схильністю дотримуватися правових норм. Особистість може виявляти високий рівень активності у нормативних ситуаціях, але це не є гарантією того, що вона врешті обере правочинний варіант поведінки.
5. Легітимаційний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості забезпечує прагнення людини визначати характер та спрямованість своїх вчинків у нормативних ситуаціях відповідно до тих внутрішніх суб'єктивних сенсів, якими вона наділяє діючі правові норми. Людина оцінює конкретні вчинки (свої та оточення) як прийнятні чи не прийнятні по відношенню до системи правових норм, суб'єктивно виправдовує чи засуджує з погляду їх екзистенційної виправданості. Результатом функціонування легітимаційного механізму є певний рівень суб'єктивної легітимації правових норм. Він може бути високим (правовий ригоризм), середнім (правовий релятивізм), низьким (правовий нігілізм). Встановлено, що більшість досліджуваних перебувають на рівні правового релятивізму. Правовий релятивізм характеризується тим, що нормам надається відносний, повністю умовний та змінний характер. Феноменологічно це виявляється в тому, що людина залишає за собою право вирішувати, дотримуватись чи не дотримуватись їй правових норм у кожній конкретній нормативній ситуації.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективи подальших досліджень вбачаються нами у розробці методів і засобів оптимізації процесу нормативно-правової регуляції поведінки особистості у контексті суб'єктно орієнтованого підходу.

Основний зміст дисертації відображено в публікаціях автора:

1. Соціально-психологічні чинники економічної злочинності // Психологія: Зб. наук. пр. НПУ імені М. П. Драгоманова.– К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2000. – Вип. 11. – С. 40-47.
2. Особистість у правовому полі держави // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. пр. / За заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. – К.: Інф.-вид. центр Тов-ва “Знання” України, 2001. – Вип. 3. – С. 91-94.
3. Нормативний вимір соціальної організації // Психологія: Зб. наук. пр. НПУ імені М.П. Драгоманова.– К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001. – Вип. 13. – С. 9-17.
4. Засвоєння неформальних норм у процесі родинного виховання // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К.: ЗАТ “НЕВТЕС”, 2001. – Т.3, ч. 3. – С. 39-43.
5. Переживання соціальної несправедливості як чинник виникнення кризового стану // Особистісні кризи студентського віку: Зб. наук. статей / За ред. Т. М. Титаренко. – Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – ст. 84-89.
6. Амбівалентність масової правової свідомості // Психологічні перспективи. – Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – Вип. 1. – С. 37-44.
7. До проблеми персоніфікації державної влади: психологічний аспект // Психологічні перспективи. – Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – Вип. 2. – С. 70-77 (У співавт. з Тимофіюк О.О.).
8. Особливості нормативної регуляції самостійної роботи студентів (результати дослідження) // Конструктивна психологія і професіоналізація особистості: Матеріали міжрегіонального наукового семінару (Луцьк, 21-22 лютого 2002 року). – Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – С. 160-164.
9. Сприймання правової системи держави у старшому шкільному віці // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології: Матер. міжнар. наук. конф., присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С. Д. Максименка (17-18 грудня 2001 р., м. Київ).– К.: Міленіум, 2002. – Т. 2. – С. 69-73.

10. Соціальна самореалізація особистості у контексті системи правових норм держави // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. – Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 32-35.
11. Мотивація активності особистості у системі соціально-правових норм // Психологічні перспективи.– Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – Вип. 4. – С. 38-43.
12. Проблеми емпіричного дослідження психологічної складової нормативно-правової регуляції поведінки особистості // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. – Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – С. 69-75.
13. Суб’єктивна легітимація правових норм держави у психіці особистості // Тези студентської науково-практичної конференції “Актуальні проблеми психології молоді”, присвяченої 10-річчю філософського факультету ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2003. – С. 10-12.
14. Образ правової системи як детермінанта правової поведінки особистості // Психологічні студії Львівського університету: Зб. наук. пр. / За наук. ред. С. Л. Грабовської. – Львів, Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – Вип. 1. – С. 262-268.
15. Особистість як суб’єкт активності у процесі правової соціалізації // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка – К., 2004. – Вип. 3. – Т. 6. – С. 75-79.
16. Психосемантичний аналіз образу права // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. / За ред. Олексеюк І. Д. Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – №6. – С. 37-46.
17. Мотивація соціальної самореалізації особистості // Професійна психологія: реалії та перспективи розвитку: Збірник матеріалів конференції // За заг. ред. проф. Ж.П.Вірної. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2008. – С. 20-24.
18. Правовий релятивізм як характерна риса масової правової психіки // Актуальні проблеми сучасної психології: реалії та перспективи розвитку. Збірник матеріалів конференції (Луцьк, 15 квітня 2008 року) // За заг. ред. Н.К.Вічалковської. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2008. – С. 45-50.
19. Исследование мотивации социальной самореализации личности // Каузометрия в исследованиях психологического времени и жизненного пути личности: прошлое, настоящее, будущее / Под ред. Р.А.Ахмерова, Е.И.Головахи, Е.Г.Злобиной, А.А.Кроника, Д.А.Леонтьева. – К.: Изд-во Института социологии НАН Украины, 2008. – С. 35-37.
20. Мотивація активності особи в системі правових норм держави // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів “Волинь очима

молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє” (16-17 квітня 2008 року). У 2-х т. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – Т. 1. – С. 158-159.

АНОТАЦІЯ

Гавриловська К. П. Психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – Інститут соціальної та політичної психології АПН України, Київ, 2008.

У дисертаційному дослідженні уточнено особливості функціонування психологічних механізмів нормативно-правової регуляції поведінки особистості. Поняття “психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості” визначено як функціональну єдність станів та процесів, усвідомлюваних та неусвідомлюваних, з яких складається структурно-функціональна організація життєдіяльності особистості у контексті системи правових норм держави. Психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості зумовлюють характер взаємодії особи з системою правових норм держави.

Психологічними механізмами нормативно-правової регуляції поведінки особистості є: перцептивний (соціальна перцепція системи правових норм), мотиваційний (мотивація активності особистості у системі правових норм), легітимаційний (психологічна суб’єктивна легітимація існуючих правових норм). Виявлено існування суб’єктивної тенденції оцінювати закон української держави як несправедливий, але регламентуючий. Встановлено, що високий рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави не супроводжується схильністю дотримуватися правових норм, більшість досліджуваних характеризуються низьким рівнем суб’єктивної легітимності правових норм.

АННОТАЦИЯ

Гавриловская К. П. Психологические механизмы нормативно-правовой регуляции поведения личности. – Рукопись. Дисертація на соискание научной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология; психология социальной работы. – Институт социальной и политической психологии АПН Украины, Киев, 2008.

В диссертационном исследовании представлен перечень и особенности проявления результатов функционирования психологических механизмов нормативно правовой регуляции поведения личности. Понятие “психологический механизм нормативно-правовой регуляции поведения личности” определен как функциональное единство состояний и процессов, осознаваемых и неосознаваемых, из которых состоит структурно- функциональная организация

жизнедеятельности личности в контексте системы правовых норм государства, и которые определяют характер взаимодействия личности с ней. Психологические механизмы нормативно-правовой регуляции поведения личности предопределяют характер взаимодействия личности с системой правовых норм государства.

Психологическими механизмами нормативно-правовой регуляции поведения личности являются: перцептивный (социальная перцепция системы правовых норм), мотивационный (мотивация активности личности в системе правовых норм), легитимационный (психологическая субъективная легитимация правовых норм).

В результате функционирования перцептивного психологического механизма нормативно-правовой регуляции поведения личности формируется образ права. Законы и правовые нормы субъективно оцениваются с помощью конструктив “справедливый-несправедливый” и “тот, который создает порядок-той, который не создает порядок”.

Функционирование мотивационного психологического механизма нормативно-правовой регуляции поведения личности характеризуется тенденцией взаимозависимости между уровнем мотивации активности личности в системе правовых норм государства и уровнем мотивации социальной самореализации. Феноменологически это проявляется в том, что наиболее высокий уровень мотивации активности в системе правовых норм проявляют люди с высоким уровнем мотивации социальной самореализации. Однако высокий уровень мотивации активности личности в системе правовых норм государства не сопровождается склонностью придерживаться правовых норм. Личность может проявлять высокий уровень активности в нормативных ситуациях, но это не является гарантией того, что она в конечном итоге изберет законопослушный вариант поведения.

В результате функционирования легитимационного психологического механизма нормативно-правовой регуляции поведения личности формируется определенный уровень субъективной легитимности правовых норм: высокий (правовой ригоризм), средний (правовой релятивизм), низкий (правовой нигилизм). Установлено, что правовой релятивизм является характерной чертой массовой правовой психики. Правовой релятивизм характеризуется тем, что нормам предоставляется относительный, полностью условный и переменный характер. Человек оставляет за собой право решать, придерживаться или не придерживаться ему правовых норм в каждой конкретной нормативной ситуации.

ANNOTATION

Gavrilovska K. P. Psychological mechanisms of the normatively legal adjusting of conduct of personality. – Manuscript. Dissertation for the scientific degree of candidate of psychological

sciences, specialty 19.00.05 - social psychology; psychology of social work. - Institute of Social and Political Psychology of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2008.

In dissertation research results of functioning of psychological mechanisms of the normatively legal adjusting of conduct of personality are represented. Concept the “psychological mechanism of the normatively - legal adjusting of conduct of personality” is certain as functional unity of the states and processes, realized and unrealized, of which structurally functional organization of vital functions of personality consists in the context of the system of legal norms of the state, and which determine character of co-operation of personality with it. The psychological mechanisms of the normatively - legal adjusting of conduct of personality predetermine character of co-operation of person with the system of legal norms of the state. The psychological mechanisms of the normatively legal adjusting of conduct of personality is: perceptual (social perception of the system of legal norms), motivational (motivation of activity of personality is in the system of legal norms), legitimation (psychological subjective legitimation of existent legal norms)..

The psychological mechanisms of the normatively legal adjusting of conduct of personality is: perceptual (social perception of the system of legal norms), motivational (motivation of activity of personality is in the system of legal norms), legitimating (psychological subjective legitimation of existent legal norms).